

УДК 343.23 (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.18>

О. О. Маслова
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-3151-3218

ПУБЛІЧНІСТЬ ЯК ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 1 СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню ознаки публічності, як обставини вчинення кримінального проступку передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України. Аналізуються форми прояву публічності, а також її вплив на суспільну небезпечність вчинюваного діяння. Акцентується увага, що кримінально-правове значення у ч. 1 ст. 111-1 КК України має не будь-який вид обставини вчинення діяння, а якась конкретна її форма або якась окрема її властивість. У даному випадку законодавець вказує не на обставинку взагалі, а більш предметно, використовуючи семантичні можливості, закріплює її без використання терміну «обстановка» – окремим словом чи словосполученням. Констатовано, що заперечення або заклики вчиняються в умовах публічності, а публічність в окремих випадках визначає ті умови, в яких вчиняється кримінально-протиправне діяння, тобто характеризує обставинку його вчинення. Зазначено, що публічність як обстановка вчинення кримінального проступку – це умови вчинення дій в усній чи письмовій формі з метою поширення інформації максимально широкому колу осіб. Зокрема, встановлено, що ознака «публічності», визнається криміноутворювальною через те, що характеризує згадані вище дії як такі, які мають підвищену суспільну небезпечність. З'ясовано значення обставини в досліджуваному аспекті яке полягає в тому, що вчинення в умовах публічності відповідних висловлювань, про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, надає цьому діянню якості кримінально протиправного, хоча при цьому обстановка не має безпосереднього відношення до настання шкідливих в соціальному плані наслідків і не зазнає будь-яких небажаних змін. Такого значення обстановка набуває в тих випадках, коли вона відображається на соціальній цінності діяння в результаті чого діяння, має потребу в попередженні саме засобами кримінально-правового характеру.

Ключові слова: обстановка вчинення кримінального проступку, публічність, заперечення, заклики, суспільна небезпечність.

Maslova O. O. PUBLICITY AS A SETTING FOR COMMITMENT OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR IN PART 1 OF ART. 111-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

The article is devoted to the investigation of the sign of publicity, as the circumstances of the commission of a criminal offense provided for in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. Forms of manifestation of publicity are analyzed, as well as its influence on the public danger of the committed act. It is emphasized that the criminal law meaning in Part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine does not have any kind of situation of committing the act, but some specific form of it or some separate property of it. In this case, the legislator does not indicate the situation in general, but more objectively, using semantic possibilities, establishes it without using the term «situation» - with a separate word or phrase. It has been established that objections or appeals are made in conditions of publicity, and publicity in some cases determines the conditions in which a criminal offense is committed, that is, it characterizes the environment in which it is committed. It is noted that publicity as a setting for committing a criminal offense is the conditions for committing actions in oral or written form with the aim of disseminating information to the widest possible range of people. It has been established that the sign of «publicity» is recognized as a criminal offense since it characterizes the above-mentioned actions as having an increased public danger. The meaning of the situation in the investigated aspect is clarified, which consists in the fact that the making of relevant statements, referred to in part 1 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, makes this act criminally illegal, although the situation is not directly related to the onset of socially harmful consequences and does not undergo any undesirable changes. The situation acquires such significance in those cases when it is reflected in the social value of the act, because of which the act needs to be prevented precisely by means of a criminal law nature.

Key words: circumstances of committing a criminal offense, publicity, denial, appeal, public danger.

Постановка проблеми. Розпочата 24 лютого 2022 р. повномасштабна збройна агресія РФ проти України зумовила нагальну потребу у введенні Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 [1] що затверджений Законом України від 24.02.2022 р. № 2102-IX [2] правового режиму воєнного стану. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р., № 389-VIII [3], визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її

територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози безпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

У пункті 3 Указу Президента зазначено, що на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

У Конституції України закріплено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34).

Свобода, у широкому філософському розумінні – природний стан спільноти або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд; у вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах.

Свобода слова, право громадян та їх організацій вільно висловлювати свої погляди усно або через засоби масової інформації, відтворювати і витлумачувати об'єктивну дійсність відповідно до своїх поглядів та уподобань, не порушуючи законів держави [4, с. 128].

Свобода вираження поглядів гарантується і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Відповідно до ч.1 ст. 10 Конвенції кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Разом з тим у ч. 2 ст. 10 Конвенції встановлюється, що здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [5].

Свобода слова не є безмежною, проте її обмеження повинні бути встановлені законодавчо. Обмеження конституційних прав і свобод громадян відбувається правомірно, на підставі введеного правового режиму воєнного стану і може бути

здійснене шляхом визнання суспільно небезпечними певні види діянь із встановленням кримінально-правових заборон.

В умовах воєнного стану, активних бойових дій та тимчасової окупації російськими військами значної частини території України реалізація права на «свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч.1 ст. 34 Конституції України) було обмежено. Це пов'язано, на жаль, з аморальною діяльністю деяких громадян нашої держави, що виявляється у запереченні збройної агресії проти України, різних формах співпраці та підтримку рішень окупаційної адміністрації держави-агресора тощо.

Наукове дослідження проблеми знайшло своє відображення у працях Н.О. Антонюк, В.В. Гапончука, Р.О. Мовчана, Є.О. Письменського, М.А. Рубаценка та інших.

Мета статті полягає у дослідженні кримінально-правового значення ознаки публічності як обставини вчинення кримінального проступку передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Основні результати дослідження. Є. О. Письменський зазначає, що таке протиправне явище, як колабораціонізм на території нашої держави є наслідком окупації РФ частини території України. Зауважу, що збройна агресія РФ проти України розпочалася ще у 2014 р. з тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та окремих районів у Донецькій і Луганській областях. Справедливо наголошує Є. О. Письменський, що вчинену агресію проти України аж ніяк не можна розглядати як випадкову або таку, що зумовлена збігом обставин. Вона була цілком спланованою, шляхом використання нетрадиційних методів гібридної війни (інформаційно-пропагандистська, історіософська, конфесійна війни; наступ на українську мову та культуру). Можна стверджувати, що ця підготовка, утворюючи відповідний елемент гібридної війни, із-поміж іншого мала на меті забезпечити перспективу лояльності населення України до загарбника. У підсумку відбувається поступова легітимізація колабораціонізму у свідомості людей, які залишилися на окупованих територіях [6, с. 34; 37].

Враховуючи вищезазначене безсумнівним і цілком необхідним було ухвалення Верховною Радою України рішення про запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність.

15 березня 2022 року набув чинності Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX [7] «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» (далі – Закон № 2108-IX), яким Кримінальний кодекс України [8] (далі – КК України) було доповнено ст. 111-1 «Колабораційна діяль-

ність», яка складається з восьми частин, з яких частини 1-7 передбачають основні склади кримінальних правопорушень, а у ч. 8 йдеться про кваліфікований склад до того ж передбачено примітку, яка складається з чотирьох пунктів. Частини цієї статті розміщені за градацією суспільно небезпечного діяння: починаючи від кримінальних проступків (ч. 1, ч. 2 ст. 111-1 КК України) і завершуючи особливо тяжким злочином (з ч. 3 по ч. 8 ст. 111-1 КК України розміщено нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі злочини).

Не вдаючись до аналізу всіх складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України зверну увагу лише на обов'язкові ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення передбаченого ч.1 ст. 111-1 КК України. З об'єктивної сторони вказаний склад кримінального правопорушення є формальним, тобто кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, незважаючи на настання чи ненастання суспільно небезпечних наслідків та належить до проступків, оскільки за його вчинення передбачено основне покарання у виді позбавлення права обіймати посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років.

У зв'язку з ухваленням Закону № 2108-IX у ч. 1 ст. 111-1 КК України було передбачено кримінальну відповідальність за дії у вигляді публічних висловлювань – заперечень або закликів в одній із таких форм:

1) Публічне заперечення громадянином України:

- здійснення збройної агресії проти України;
- встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України;

2) Публічні заклики громадянином України до:

- підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;

- співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора;

- невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України.

Вчинення хоча б одного з перелічених альтернативних діянь слугуватиме підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, заперечення – це заява про незгоду з ким-, чим-небудь, доказ проти чогось; спростування чого-небудь; невизнання існування, значення, доцільності чого-небудь; знищення, подолання, заміна старого новим, попереднього наступним у процесі поступального розвитку; те, що своєю появою, самим фактом сво-

го існування заперечує що-небудь, свідчить про його неспроможність [9, с. 411].

Заперечення (публічне) здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України становить таку поведінку, що полягає у відкритому вираженні думки про те, що зазначені факти є такими, які реально не встановлені або відсутні, а так само відкритому спростуванні цих фактів [10, с. 25].

У словнику сучасної української мови заклик визначено як, «прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися куди-небудь; звук, вигук, що кличе, закликає; звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло; прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе» [9, с. 395]. Заклик – це найбільш радикальна й відкрита форма словесного впливу на поведінку людини. Фактично, це слово стало родовим позначенням для спонукань у політичній сфері. Для заклику характерна свого роду неконкретність, тимчасова й персональна нелокалізованість, заклик адресований начебто всім і кожному [11, с. 134].

Заклики (публічні), про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, передбачають відкриті звернення до певного кола осіб, що містить ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб схилити цих та інших осіб до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [10, с. 26].

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 111-1 КК України, треба звернути увагу на те, що КК України також було доповнено ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників». Ч. 1 ст. 436-2 КК України містить чотири форми об'єктивної сторони, одна з яких полягає в запереченні збройної агресії РФ проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії РФ проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, а також запереченні тимчасової окупації частини території України. Отже, і в ч. 1 ст. 111-1, і в ч. 1 ст. 436-2 КК України йдеться про заперечення певних фактів. Щоправда, в ч. 1 ст. 111-1 КК України таке заперечення здійснюється публічно громадянином України [12, с. 58].

Ознака публічності заперечень або закликів визначена в п.1 Примітки до ст. 111-1 КК України, де зазначається, що публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечен-

ня до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Поняття «публічний» визначається так: «який відбувається в присутності публіки, людей; прилюдний» [9, с. 1187].

Видається, законодавець описує не спрямованість діянь суб'єкта, а обстановку вчинення публічних заперечень або закликів.

У випадках, коли кримінально-правове значення має не будь-який вид обстановки вчинення діяння, а якась конкретна її форма або якась окрема її властивість, то й законодавець відповідно вказує не на обстановку взагалі. Він більш предметно, використовуючи семантичні можливості, закріплює її без використання терміну «обстановка» – окремим словом чи словосполученням. Так, наприклад, у ст. 258-2 КК України «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» обстановка вчинення кримінального правопорушення виражена в понятті «публічні», оскільки в цьому випадку надається характеристика того зовнішнього середовища, в умовах якого вчиняється це суспільно небезпечне діяння.

Заперечення або заклики вчиняються в умовах публічності, а публічність в окремих випадках визначає ті умови, в яких вчиняється кримінально-протиправне діяння, тобто характеризує обстановку його вчинення. Публічність є оціночною ознакою, і питання про її наявність має вирішуватися в кожному конкретному випадку з урахуванням просторово-часових умов та обстановки здійснення заперечень або закликів.

Для публічності заперечень або закликів важлива їх масовість, яку встановлюють окремо в кожному конкретному випадку з огляду на умови та коло адресатів, які сприйняли чи могли їх сприйняти. Найбільш типовими характерними прикладами публічності є виступи на зборах, мітингах та інших масових заходах. Збори, мітинги, демонстрації, пікетування тощо в різних поєднаннях скупчення людей, породжують обстановку публічності.

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 111-1 КК України, публічність як обстановка вчинення кримінального проступку – це умови вчинення дій в усній чи письмовій формі з метою поширення інформації максимально широкому колу осіб.

У п.1 Примітки до ст. 111-1 КК України зазначається, що публічними заперечення або заклики робить їх звернення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Поняття «широке коло осіб» та «невизначене коло осіб» не є синонімами, однак схожі в тому, що кількість осіб, які їх утворюють, значно більше, ніж дві особи. До прикладу, В. В. Гапончук вказує, що недоцільно встановлювати мінімальну кількісну межу публічності закликів [13, с. 90]. Ураховуючи

характер суспільної небезпечності та особливу зухвалість діянь, кримінальну відповідальність за які встановлено в ч.1 ст. 111-1 КК України, не вбачаю можливим однозначно стверджувати про недоцільність встановлення мінімальної кількісної межі публічності закликів оскільки, не варто виключати випадки, коли йтиметься про цілком визначене коло осіб (наприклад, трудовий колектив, студентська група).

Слід звернути увагу, на вирок Богунського районного суду м. Житомир від 22.06.2022 р. в описовій частині якого зазначено, що «під час засідання методичного об'єднання вчителів української мови Особа_1, яка є громадянкою України, при відкритих дверях, що давало змогу іншим особам, які знаходяться в школі чути розмову, в присутності своїх колег голосно, публічно виправдовувала перед присутніми та перехожими повз кабінет особами дії збройних сил російської федерації, переконуючи присутніх та сторонніх осіб, що на території України відбувається «спеціальна військова операція» збройних сил російської федерації, а не війна, направлена на надання допомоги братському українському народу у відстоюванні своїх конституційних прав. Крім того, Особа_1 переконувала про необхідність відновлення дружніх стосунків України з російською федерацією та вказувала на безперспективність опору населення України та її збройних сил військам російської федерації, цинічно переконувала у не здатності українських військ захистити український народ. Особа_1 доводила своїм колегам, що українські засоби інформації дезінформують населення про наслідки окупації російськими військами частин території України, штучно створюючи «постановочні» відеосюжети, які не відповідають дійсності, зокрема, про наслідки незаконних дій збройних сил російської федерації в м. Буча Київської області. Таким чином, Особа_1, як громадянка України, публічно заперечувала здійснення збройної агресії проти України, виправдовувала дії військово-політичного керівництва країни-агресора, її збройних формувань, а також невизнання поширення державного суверенітету України на її тимчасово окупованій території. Вчинення цих дій стало підставою для визнання Особи_1 винною у вчиненні кримінального проступку передбаченого ч.1 ст. 111-1 КК України [14].

Публічність означає, що певні дії відбуваються прилюдно, за наявності публіки, тобто за наявності не менше двох присутніх осіб. Водночас кількісну ознаку публічності не можна вважати універсальною, тобто застосованою до всіх випадків, головну роль у визначенні обстановки публічності відіграє не кількість осіб, що її утворюють, а загалом її безособистий характер. Арифметичний підхід до оцінки визнання (чи невизнання) публічності неприйнятний.

Отже, визначальною ознакою публічності заперечень або закликів є наявність адресанта та адресатів.

Варто зауважити, що законодавець виділив окремі ознаки, що позначають вчинення публічних заперечень та/або закликів з використанням мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Враховуючи інформаційну епоху, в котру живе сучасна людина і постійне перебування під впливом інформації, що поширюється в просторі цілеспрямовано або довільно така позиція законодавця видається цілком виправданою.

У цьому контексті найбільше занепокоєння викликає інформаційний вакуум населення на тимчасово окупованих територіях, а саме: ліквідація місцевих проукраїнських засобів масової інформації, відсутність української мобільної мережі та мережі Інтернет на тимчасово окупованих територіях, що призводить до приховування важливої інформації, підміну термінів або трансформації сенсів. Найбільш дієвим каналом комунікації на окупованих територіях України залишається «сарафанне» радіо, що створює загрозу поширенню агентами впливу чуток серед місцевого населення.

Саме тому важливо враховувати невичерпний характер вчинення публічних висловлювань, а використання мережі Інтернет або засобів масової інформації це лише окремі відмінні риси поширення закликів або висловлення заперечення в розумінні ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Як зазначає М. А. Рубашенко, Закон не містить указівок щодо тривалості збройної агресії чи окупації. Це означає наступне:

а) припинення збройної агресії не виключає караності її публічного заперечення, незалежно від того, коли було здійснено заперечення, до чи після її припинення;

б) деокупація всієї території чи її частини не виключає караності публічного заперечення факту встановлення та утвердження її в минулому [15].

Водночас, діяння описані у ч. 1 ст. 111-1 КК України визнаються кримінально протиправними незалежно від місця їхнього вчинення (не обов'язково окупована територія).

Аналізуючи ознаку «публічності», також варто зважати, що вона визнається криміноутворювальною через те, що характеризує згадані вище дії як такі, які мають підвищену суспільну небезпеку. Водночас необхідно враховувати, що не виключені й випадки, коли дії особи є публічними і формально підпадають під ознаки колабораціонізму передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, однак об'єктивно навряд чи здатні спричинити істотну шкоду правоохоронюваним інтересам. Професор Р. О. Мовчан зазначає, що йдеться про, так би мовити, «побутові» ситуації, коли дії тих чи

інших осіб носять не пропагандистський, а характер висловлювання/відстоювання своєї (очевидно помилкової) позиції і з урахуванням конкретних обставин справи подібні дії можуть визнаватися малозначними [10, с. 31-32].

Суспільна небезпека діяння обумовлюється його здатністю спричинити шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом. У зв'язку з цим Л. М. Демидова пише, що заподіяна шкода – це зміни суспільних відносин, вірніше зміна елемента або елементів суспільних відносин [16, с. 283]. Можливість суспільно небезпечного діяння спричинити шкоду залежить не лише від самого діяння, але й від обстановки, у якій воно здійснюється.

Тому є очевидним, що кримінально-правове значення обстановки вчинення діяння визначається її роллю у механізмі зміни (порушенні) встановлених державою відповідних суспільних відносин та в настанні або у створенні можливості настання суспільно небезпечних наслідків, оскільки шкідливість діяння полягає не лише у завданні реальної (фізичної, майнової, моральної, організаційної, ідеологічної тощо) шкоди, але й у створенні загрози настання такої шкоди.

Розглянуті форми колабораційної діяльності визнаються кримінально протиправними лише тоді, коли вчиняються в обстановці публічності.

Висновки. Значення обстановки в досліджуваному аспекті полягає в тому, що вчинення в умовах публічності відповідних висловлювань, про які йдеться у ч. 1 ст. 111-1 КК України, надає цьому діянню якості кримінально протиправного, хоча при цьому обстановка не має безпосереднього відношення до настання шкідливих в соціальному плані наслідків і не зазнає будь-яких небажаних змін. Такого значення обстановка набуває в тих випадках, коли вона відображається на соціальній цінності діяння в результаті чого діяння, має потребу в попередженні саме засобами кримінально-правового характеру. Повідомлення завідомо недостовірної інформації однією особою іншій з точки зору суспільної моралі визнається аморальним вчинком і засуджується лише в межах суспільної думки за умови, що це вчинюється в будь-якій іншій обстановці, крім випадків передбачених Кримінальним кодексом.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата зверн. 29.08.2022).
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата зверн. 29.08.2022).

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата зверн. 29.08.2022).
4. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Уклад.: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К : Державна наукова установа «Енциклопедичне вид-во», 2017. 152 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ РЄ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата зверн. 29.08.2022).
6. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 121 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12> (дата зверн. 29.08.2022).
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата зверн. 29.08.2022).
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
10. Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія / Р. О. Мовчан. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
11. Суховецька Л. В. Агональна природа директивного мовленнєвого акту заклику в політичному дискурсі. *Філологічні трактати*. 2016. Том 8. № 2. С. 133–141.
12. Антонюк Н.О. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України : загальнодерж. наук.-практ. та наук.-метод. вид. / Нац. шк. Суддів України. Кримінальне право*. № 4 (37) 2021. С. 56-68. URL: http://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2021/4_37_2021/Shkola-suddiv4-2021.pdf (дата зверн. 29.08.2022).
13. Гапончук В. В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2021. 259 с.
14. Вирок Богунського районного суду Житомирської області від 22.06.2022 р. у справі № 295/5493/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104867799> (дата зверн. 29.08.2022).
15. Рубашенко М. А. Заперечення здійснення збройної агресії проти України, факту тимчасової окупації території України: деякі питання кваліфікації. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.) / редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, А. А. Вознюк та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 197.
16. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.